

*Навоийнинг
иждод олами*

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ**

**ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ
ИНСТИТУТИ**

НАВОЙНИНГ ИЖОД ОЛАМИ
(Мақолалар тўплами)

5-китоб

Adast poligraf
ТОШКЕНТ – 2022

МУНДАРИЖА

1. Ҳаққул И. Навоий шеърятда дард ва бедардлик тазоди.....	3
2. Болтабоев Х. “Ҳайрат...”дан бошланган қалбларнинг севимли китоби.....	11
3. Жабборов Н. Алишер Навоий ижодида аҳли маъни ва аҳли сурат муносабатлари	23
4. Almaz Ülvi Binnatova. Təzkiyəçilik ənənələrinin tarixi kökləri və ya Əlişir Nəvain təzkiyəçi kimi.....	36
5. Асадов М. Навоий фардларининг поэтик хусусиятлари.....	48
6. Рафиддинов С. Навоий ижодида Каъба тавсифи.....	55
7. Очиллов Э. Навоий ва Огаҳий ижодида гул ва булбул образларининг бадний вазифалари.....	69
8. Ўтанова С. Образ руҳияти ва ранг ҳақиқатлари.....	81
9. Раҳмонова З. Алишер Навоий ижодида сокий- муршид образи.....	88
10. Исмоилов И. “Искандар ва гадо” ҳикояти генезиси.....	95
11. Худоёрова М. Навоийнинг насрий асарларида қитъа жанрининг ўрни.....	111
12. Жўрақулова Н. Навоий тазкираларида Эр ва Эран образининг ахлоқий- маънавий мартабаси.....	121

заррада офтоб, қул бўлганда эса Ҳақдир. Таҳлил ва талкинда мана шу маъруфий жуфтликни ҳар доим инобатга олиш зарур.

Илӛс ИСМОИЛОВ

“ИСКАНДАР ВА ГАДО” ҲИКОЯТИ ГЕНЕЗИСИ

Алишер Навоий ижодининг мазмун-моҳияти фақат ўзига таяниб таҳлил этилса, олинган хулосаларни ишончли дейиш қийин. Чунки Навоий даври адабиёти анъанага таянган, мавжуд ютуқлардан янгича қараш ва тажрибалар йўлида фойдаланган адабиёт эди. Давр адабиётига хос ушбу хусусият муайян ижодкорнинг янгилиги, индивидуаллиги ва мавжуд анъанага қўшган ҳиссасини аниқлашда мураккабликлар туғдиради. Бу вазиятда муаллифга хос оригиналликни аниқлашнинг энг яхши йўли – генетик таҳлил бўлиб, бу орқали муайян бадий ҳодисанинг генезиси ва тарансформацияси жараёнларини кузатиш ҳамда масаланинг ўша ижодкоргача қандай йўлни босиб ўтгани-ю муайян ижодкор унга ўзидан нима қўшганлигини белгилаш мумкин.

“Искандар ва гадо” ҳикояти¹ “Садди Искандарий” дostonини тушунишда шу қадар муҳим аҳамият касб этадики, у орқали Навоийнинг дostonда олдиға қўйган бош адабий мақсадини тушуниш, бош қаҳрамоннинг маънавий кифаси ва муаллиф идеалларини англаш мумкин. Ҳикоятни “Садди Искандарий” дostonининг рамзий калити деса ҳам бўлади. Навоий ҳикояти генезиси ва қадимий асосларини аниқлаштириш учун уни синчиклаб кўздан кечириш, алоҳида ажаратиш мумкин бўлган қисмларини белгилаб олиш керак. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, Навоий тасвирлаган ушбу ҳикоят, дастлаб икки қатта қисимга, ўз навбатида, бу қисмлар ҳам иккитадан кичик ички қисмларга ажралади. Ҳикоятни бундай бўлақларга ажратишда воқеалар ривожининг бурилиш нуқталари, янги образ, мотивларнинг пайдо бўлиши, генетик кузатиш натижалари асос бўлди. Ушбу қисмларни конкрет тасаввур этиш учун ҳикоят фабуласини жадвалда куйидагича кўрсатиш мумкин:

Ҳикоятнинг I қисми

¹ Biz “Saddi Iskandariy” dostonidagi “Iskandar bila ul gadolig” ixtiyor etgan podsho...” sarlavhali dastlabki hikoyatni “Iskandar va gado” hikoyati tarzida qisqacha nom bilan ataymiz.

I. (1) Искандар мағриб заминини фатҳ этар экан у ернинг ҳукмдори жангларда ҳалок бўлади. Искандар шу ерлик, шоҳлик ишидан хабардор кишини ҳукмдор қилиб тайинлашни истайди. Суриштириб подшозодалардан бўлган, аммо тахтни тарк этиб, қабристонда факирона ҳаёт кечирувчи гадо ҳақида эшитади.

(2) Искандарнинг ҳузурига келтиришганида гадо иккита қалла суягини кўтариб олган эди. Искандар гадодан суяқлар ҳикматини сўрайди, гадо неча замонлардан бери улардан қай бири шоҳники-ю қай бири гадоники эканини ажратолмаслиги, модомики, ўлгач бир хил экан, тирикликда низолашишларини тушуна олмаслигини айтади. Гадонинг оқиллигига қойил қолган Искандар агар ҳиммати ҳам бўлса, уни шу юртга ҳукмдор қилмоқчилигини айтади.

Ҳикоятнинг II қисми

II. (1) Гадо ҳиммати борлиги, аммо ҳиммати Искандар ўйлаганидек паст эмаслиги, унинг ҳиммати тўрт нарса: абадий ҳаёт, қариллиги йўқ йигитлик, туганмас бойлик, гами йўқ шодлик тилаши ҳақида айтади.

(2) Искандар гадонинг юксак истакларини бажара олмаслигидан ва буюк ҳиммат соҳиби бўлган гадога таклиф қилган ҳақир нарсасидан уялади ва гарчи тақдир мени азиз қилган бўлса ҳам, сенга ҳимматни меникидан каттарок берди, бироқ мен ҳам тақдир измидаги одамман, дейди. [8, 72 – 75-б.]

Жадвалдаги рим ва араб рақамлари ҳикоятнинг алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин бўлган қисмларини билдиради, бизнингча, мана шу қисмлар ва деталларнинг қўшилишидан “Искандар ва гадо” ҳикоятининг Навоий тасвирлаган варианты ҳосил бўлган ва уларнинг ҳар бири ўзига хос генезисга эга.

Ҳикоятнинг биринчи қисми генезиси. Навоий ҳикоятининг биринчи (I) қисми тарихий воқеа асосида шаклланган бўлиб, рим тарихчиларидан Квинт Курсий Руфнинг (ваф. милодий I аср) “Буюк Александр Македонский тарихи” асарида баён қилинган. Руф шарқда кенг тарқалган ва “Садди Искандарий” достонида муҳим адабий-эстетик вазифа бажарган “Искандар ва гадо” ҳикояси биринчи қисмининг тарихий асосларини батафсил ёзиб қолдирган

[10, с. 47 – 48.]. Руфнинг ёзишича, бу воқеа Александр дастлабки жангда Дорони мағлуб этгач, Сидон¹ деган худудга келганида содир бўлган. Руф қайд этган ушбу тарихий воқеада Навоий тасвирлаган хикоят билан қуйидаги параллелларни кузатиш мумкин:

3-жадвал

Воқеалар кетма-кетлиги	
№	
	Воқеалар кетма-кетлиги
	Воқеалар кетма-кетлиги
	Воқеалар кетма-кетлиги
	<p>Руфнинг “Александр Македонский тарихи” асарида</p> <p>Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида</p>
1	<p>Александр Сидон шахрининг Доро томонидан тайинланган ва доропараст ноиб Стратиони тахтдан тушириб, ўрнига сидонликлар сулоласидан чиккан ҳукмдорни тайинламоқчи бўлади</p> <p>Искандар Мағриб заминини фатҳ этар экан у ернинг ҳукмдори жангда ҳалок бўлади, шу боис Искандар ерли аҳолидан бўлган подшоҳзодалардан бирига тахтни топширмоқчи бўлади</p>
2	<p>Александр дўсти Гефестионни бу ишга масъул этиб тайинлайди, Гефестион сидонлик дўстларидан бирини тахтга чиқаришни хоҳлайди, аммо улар сидонликлар одати бўйича шоҳнинг авлоди бўлганларгина тахтга чиқиши кераклигини айтишади</p> <p>Скандар чу фаҳм этти хасмин катил, Анга мулки ичра тилатти адил. Дедиким: «Бу кишвар салотинидин, Хабарлик жаҳонбонлик ойинидин, Қолибму экин бир анингдек киши Ки, килсам ружуъ анга бу мулк иши? Ани элга шоҳ айласам мустакил Ки, мулк ўзгага бўлмаса мунтақил»</p>
3	<p>Гефестион сидонликлардан чиккан ҳукмдорларнинг авлоди ҳақида сўрайди ва у ерликлар Абдалоним исмли кишини айтишади. У қирол оиласи</p> <p>Искандар халойикдан ҳукмдорлар авлодидан бўлган, подшоҳлик қила оладиган кимдир борми, деб сўраганида халойик фақат битта шундай</p>

¹ Sidon – qadimgi Finikiya shaharlaridan biri, Oʻrtayer dengizining Liviyaga qaragan sharqiy sohilida joylashgan.

	<p>билан узок кариндошлик оркали боғланган, аммо кашшоклик туфайли ўзининг камтарона боғини парваришларди. Камбағаллигининг сабаби ҳалоллигидир; Осиёни ларзага солган қурол-яроғларнинг жаранглаган овозини ҳам эшитмади, дейишади</p>	<p>киши борлиги, аммо у тахтни тарк этиб, халққа аралашмай кабристонда яшаб юриши, элни фано сари тарғиб этувчи насихатлар айтиб юриши ҳақида хабар беришади</p>
4	<p>Гефестионнинг топшириғи билан бир неча киши бориб, Абдалоним боғига кириб, жулдир кийимдаги Абдалонимни шоҳона кийинтириб, саройга олиб келишади</p>	<p>Искандар у одамни топиб келтиришни буюради ва ходимлар уни Искандарнинг хузурига олиб келишади Яланг эрди бошу, аёғи яланг, Яко чокидин кўкси доғи яланг</p>
5	<p>Александр дарҳол уни чакиртириб, унга узок тикилди. “Сенинг ташки кўринишинг, – деди у, – зотинг шарафли эканига зид эмас, лекин менга кашшоклигингга сабр билан чидаганинг ҳақида билиш кизикрок. Кейин Абдалоним жавоб берди: “Қироллик ҳокимиятига ҳам шундай катъият билан чидай олсам, яхши бўлади! Мен хоҳишларимни доим ўз кўлларим меҳнати билан кондирганман; ҳеч нарсам йўқ, мен ҳеч қачон ҳеч нарсага муҳтож эмасман”</p>	<p>Жаҳон шуғли гардига силкиб этак, Тутуб ики илгига ики сўнтак. Скандар анга эҳтиром айлади, Ўз оллинда олий мақом айлади. Деди: «Бу сўнтаклардин афсона айт, Не сўрсам, жавобин анинг ёна айт!» Деди: «Гўрлардин килурда гузар, Неча бу сўнтакларга солдим назар. Замиримға лекин ниҳон қолди бу Ки, шахнинг қаюдур, гадонинг қаю? Чу ўлганда бирдур бу ики матў, Тирикликда невчун килурлар</p>

	низў?)»
<p>6 Александр Абдалонимнинг бу сўзларидан калбининг юксаклигига ишонч ҳосил қилди; Александр унга Стратонинг барча қироллик мулкнинггина эмас, балки Форс ўлкасининг кўп қисмини топширди, бундан ташқари, шаҳарга туташ ҳудудларни унга бўйсундирди</p>	<p>Келиб бу каломи Скандарга хуш, Деди: «К-эй забоновари боркаш, Сени топтим асру бийик нукталиқ, Агар бор эса ҳимматинг ҳам бийик. Сени кишварингда қилай аржуманд, Бериб шоҳлиғ, поянғ айлай баланд»</p>
<p>7</p>	<p>Деди: «Ҳиммат ўлмиш манга ҳамнишаст, Сен истардек эрмас, вале асру паст Ки, тарк айлабон факр сармоясин, Писанд этгамен шоҳлиғ поясин. Эмас рубъи маскунга рағбат манга, Тилар тўрт сармоя ҳиммат манга: Бири андин ўлди ҳаёти абад Ки, йўқтур анинг интиҳосиға ҳад. Яна бир: йигитликки топмай халал, Қарилиқ била бўлмағай ул бадал. Яна бир: ғинойи муаббаддурур Ки, оллинда ифлосқа раддурур. Яна: шодлиғким, йўқ онинг</p>

	<p>Ғами, Адам бўлғай ул сурнинг мотами»</p>
8	<p>Скандарни ҳайрат забун айлабон, Деди, бош уётдин нигун айлабон Ки: «Эй фаррухойину фархундарой, Бу уқдангдин ул бўлди мушкилкушой Ки, бу дайр аро топсанг огоҳлик, Санга факр берди, манга шоҳлик. Агарчи мени айлади аржуманд, Санга берди ҳимматни мендин баланд»</p>

Ушбу қиёсий жадвалдан Навоийнинг “Искандар ва гадо” ҳикояси биринчи қисмининг сарчашмаси Руф ёзиб қолдирган тарихий воқеа экани қўриқиб турибди. Ҳар икки эпизодда воқеалар ривож, тарихий макон ва замон бир хил. Ҳар икки воқеликни Александр шахси бирлаштириб турибди, фақат тарихий воқеликнинг адабиётга трансформацияси жараёнида дин, дунёқараш билан боғлиқ бир қанча омиллар оғз таъсирини оғтказган ва воқеанинг янги талқинларини юзага келтирган.

Навоий тасвирлаган ҳикоятнинг Искандар томонидан гадога тахт тақлиф этилишигача бўлган қисми Руф қайд этган тарихий воқелик асосида шаклланган, чунки ҳикоятнинг шу оғрнига қадар тарихий воқелик ва ҳикоят оғртасида параллелик сақланган, бироқ ҳикоятнинг давоми ва якуни Руф қайд этган тарихий воқеликка мос эмас. Ушбу қиёе орқали прототиплар борасида шундай дейиш мумкин: Навоий ҳикоясидаги Искандар бу – Александр, Навоий воқеа содир бўлган жой сифатида тасвирлаган “Мағриб замин” бу – қадимги Сидон шаҳри; Навоий жангда ҳалок бўлди деб тасвирлаган шох бу – Стратуо; ҳикоятда Искандар вафот этган

шоҳга нисбатан адолат бўлиши, унинг юртини бегоналар эгалламаслиги учун унинг авлодидан бўлган шахзодани тахтга чиқаришни хоҳлайди – Александр ҳам Сидонга сидонликлардан чиққан подшоҳзодани тайинлаш орқали адолатни тиклашни истайди; ҳикоятда халқ қабристонда яшаб юривчи шоҳлар сулоласидан бўлган одам ҳақида хабар беради – сидонликлар Александрнинг истагини билгач, унга шу ерлик қадимий сулола вакилларидадан бўлган, ҳалоллиги туфайли кашшоқликка учраган Абдалоним ҳақида хабар беришади, яъни Навоий ҳикоясида исми қорсатилмаган гадонинг тарихий прототипи – Абдалоним¹;

Навоий ҳикоятининг шу жойида тафсилотлар қисман оъзгаришга учраган, аммо мантиқ сакланиб қолган: Навоийда гадо бош чанокларининг ҳикматини изоҳлаш билан Искандарни қойил қолдиради. Руфда кашшоқ киши сабрлилиги, эҳтиёжсизлиги билан Александрни қойил қолдиради. Ҳар икки воқеада ҳам подшоҳ фақирга қойил қолади ва унга шоҳликни таклиф этади. Бу оғринда Навоий ҳикоясига бош суякларини мотивнинг қандай қўшилганини ҳам изоҳлаш зарурати бор.

(2) Суяк ёки унинг қисми бўлган ошиқ-мошиқ мотиви билан боғлиқ тасвир ва тасаввурлар қўпроқ фолклорда учраса-да, ёзма адабиётда ҳам мавжуд. Хўш, бош чаноклар детал-мотиви шарқ адабиётида Навоийга қадар қимларнинг асарларида учрайди? “Искандар ва гадо” ҳикояти худди шу шаклда шарқ адабиётида Навоийгача мавжуд эдими? Мана шу икки саволга жавоб топилса, ўз-ўзидан, ҳикоятдаги бош чаноклар деталлари Навоий тасвирларига қадардан келиб қўшилгани ёки Навоийнинг ихтироси экани маълум бўлади.

Навоийга қадар шарқ адабиётида шоҳ-у гадо зиддияти мотиви мавжуд эди ва турли шаклларда учраб туради. Лекин бизни ҳикоятининг айнан Искандар ва бош чаноғи кўтарган гадо зиддияти тасвирланган версиялари қизиқтиради. Масалан, ҳамсанавислик аънанаси доирасида яратилган исқандарномаларда ушбу ҳикоя учрамайди. Шу маънода Навоийнинг ушбу ҳикоятни биринчи

¹ Бу воқеани Pompey Trog (mil. avv. I asr) ҳам қисқача қайд этган. Антик даври тарихчиларидан Yustin Pompey асари асосида ёзган “Filipp tarixi” китобида Абдалоним ҳақида шундай ёзади: “(Александр) кейин Suriyaga бориб у yerlarni bo'yindirdi, yana bir qancha joylarni egalladi. Sidonga zodagonlar qolib, qurigan quduqlarni tozalash, bog'larni sug'orish ishlarida ishlagan, gadodek hayot kechuruvchi Abdalonimni hukmdor qilib tayinlaydi va bu orqali unga berilgan mansab shohning marhamatidan emas, balki uning nast-nasabi tufayli ekanini ko'rsatmoqchi bo'ldi” [13, c. 99 - 109].

марта хамсанависликка янги адабий материал сифатида олиб киргани рост, лекин Навоий ҳикоятларига хос асосий хусусият шуки, шоир улардан аксарият ҳолларда бирор фикрни тасдиқлашда фойдаланади ва уларнинг асосий қисми шарқда сайёр ҳикоятлардир. Шу боис ушбу ҳикоят Навоий достонига бирор манбадан ўтган, деган жиддий мулоҳаза бор. Агар ҳикоятнинг мазмунидан келиб чиқилса, унда шоҳ ва гадо қарама-қаршилиги, бу орқали ҳукмдорларга насиҳат, эслатма асосий планда туради. Шу мантиққа суянилса, бу ҳикоят Навоийдан олдин шоҳларга насиҳат, ойна мазмунида ёзилган асарларда учраши керак. Подшоҳларга насиҳат руҳидаги бундай асарларни ёзиш эса XI – XII асрларда урф бўлган ва бу адабиётнинг энг яхши намуналари айти мана шу даврда яратилган. Масалан, Имом Ғаззолийнинг “Насиҳат ул-мулук” (XII аср) асарида бош чаноклар детал-мотиви катнашган ҳикоятга дуч келамиз. Унда Зулқарнайн ҳукмдори йўқ, эшигининг оғзида гўри қовланган, фақат ўт-ўланлар билан озикланадиган одамлар яшовчи жойга бориб қолади, у ерда ҳукмдорни топа олмагач, одамлар билан суҳбатлашади, улар билан савол-жавоблар қилади, гап бойлик, тилло-кумуш масаласига келганда шу ерликлардан бири икки бош суягини кўрсатиб, улардан бири золимники, иккинчиси адолатли ҳукмдорники экани ва уларнинг фарқсиз эканига ишора қилиб, Зулқарнайннинг бошини ушлаб, бу қайси бири деб сўрайди, шунда Зулқарнайн донишмандлигига қойил қолиб, унга вазирлик мансаби, катта мол-мулк ваъда қилади, аммо у одам буларни рад этади [14, с. 37 – 39.]. Ғаззолий тасвирлаган ушбу ҳикоятда икки бош суяги мотивидан Навоий тасвирлаган ҳикоятдан бироз фарқли равишда фойдаланилган бўлса-да, улардаги умумийликни сезиш қийин эмас. Ғаззолий ҳикояти Навоийга қадар шарқда яратилган ахлоқий-дидактик типдаги асарларда Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ ривоят ва афсоналарда икки бош чанок детали ва уни кўтарган шахс образи мавжуд бўлганини тасдиқлайди.

Й.Э.Бертельснинг қайд этишича, Абубакр Туртушийнинг “Сирож ул-мулук” асарида “Искандар ва гадо” ҳикояти мавжуд [3, с. 307]. Ҳикоятнинг Туртуший ва Навоий тасвирлаган версиялари композицияси, тафсилотлари жуда ўхшаш. Дастлабки фарқ шуки, Туртуший версиясида Искандар қабрларда яшовчи подшоҳни учратиб қолади, лекин уни кидирмайди. Искандар билан суҳбатда у

ота-бобалари шу қабрстонга кўмилгани, уларнинг суякларини қулларнинг суякларидан фарклаш учун бу ерга кўчиб келгани, лекин суяклар бир хил бўлгани боис мақсадига эриша олмаганини айтади. Яна бир фарк шуки, Туртуший версиясида суяклар мотиви бўлса ҳам, айнан икки бош чанок детали йўқ. Ҳикоятнинг кейинги қисми Навоий тасвирлаган вариант билан бир хил давом этади, фақат яқун қисман фарк қилади, яъни Искандар қабристонда яшовчи шоҳнинг хоҳишларини бажара олмаслигини айтгач, у “ким бажара олса, шундан сўрайман” деб кетади. Навоий версиясида гадо бундай фикр билдирмайди, аксинча, суҳбат сўнгида Искандар гадонинг ҳиммати ўзиникидан баландлиги, лекин иккаласининг бу ҳолати тақдир туфайли эканини айтади.

Туртуший ва Навоий версиялари ўртасидаги асосий фарк мазмун ва талқинда бўлиб, Туртуший версиясида асосий эътибор қабристонда яшовчи шоҳ ва унинг донишмандлигини кўрсатишга қаратилган, ҳатто Искандар билан учрашуви ҳам тасодифий характерга эга. Навоийда эса асосий эътибор Искандар шахсини кашф этиш, унинг ҳиммати даражасини кўрсатишга қаратилган бўлиб, гадо ана шу мақсадни аниқлаштиришда мезон вазифасини бажарган. Навоий версиясидаги энг катта янгилик эса шоҳ ва гадо зиддияти тасвири ҳамда унинг зимнида ҳиммат ва факр маслагига оид сўфиёна қарашларнинг ифодаланганидир. Туртуший версиясида шоҳ ва гадо зиддияти эмас, балки шоҳ ва доно шоҳ зиддияти мавжуд бўлиб, унда ҳиммат ва факр масаласига оид қарашлар акс этмаган. Тўғри, Навоий версиясида ҳам қабристонда яшовчи гадо аввал шахзода бўлгани айтилади, аммо Навоий уни “гадолиғ ихтиёр этган подшо, балки филҳақиқат подшоликқа етган гадо” деб атайди, яъни Навоий уни гадоликни ихтиёрий равишда шоҳликдан афзал билган подшоҳзода деб таърифлайди, у Туртуший қаҳрамонидек қабристонга бирор мақсадда кўчиб келмаган. Бошқа ўринда эса факрни тарк этиши учун ҳиммати тўрт нарсани исташи ҳақида айтади, демак, Навоий тасвирлаган шахс факрни маслак қилган маърифат гадоси. Навоий Искандар ва гадо зиддияти воситасида тасаввуфдаги ҳиммат ва факр масалаларига оид фикрларини ифодалаш билан салафларидан жиддий фаркланиб туради. На Ғаззолий версиясида, на Туртуший версиясида бундай талқинларни учратмаймиз. Навоий ҳикоятида эса Ғаззолий ва Туртуший версиялари қоришгандек туюлади.

Хуллас, Навоий версиясидаги икки бош чанок мотиви XI – XII асрлардаёқ шарқ ижодкорлари асарларида ишлатилган, Навоий тасвирлаган ҳикоят эса кўпроқ Туртуший қайд этган версия асосида шаклланган. Икки бош чанок мотиви ва Навоий тасвирлаган ҳикоят композицияси Навоийга қадар шарқ адабиётида мавжуд эди.

Ушбу фикрлар Навоий тасвирлаган ҳикоятнинг биринчи қисми ва ундаги икки бош чанок мотиви билан боғлиқ ҳолда қайд этилди ва таҳлиллар юқорида қўйилган ҳар икки саволга жавоб бера олди: 1. “Искандар ва гадо” ҳикояти худди шу шаклда шарқ адабиётида Навоийга қадар Туртуший асарида бўлган, лекин унда айнан икки бош чанок детали эмас, умуман, суяклар детали мавжуд эди. 2. Бош чаноклар детал-мотиви Навоийга қадар шарқ манбаларидан Ғаззолийнинг “Насихат ул-мулук” асарида учрайди (эҳтимол, биз билмаган бошқа манбаларда ҳам бўлган). Ҳикоят Навоий дostonига шарқ ёки ғарб манбасидан (шарқдаги таржимаси орқали) ўтган бўлиши ҳам мумкин. Чунки мазкур образ ва ҳикоят Навоийга қадар сайёр характер касб этиб улгурган, шубҳасиз, бу ҳикоятнинг асослари Ғаззолий ва Туртуший томонидан яратилган эмас.

Ҳикоят воқеаларининг кейинги ривожини жиддий фарқ қилишига қараганда, Навоий тасвирлаган ҳикоятнинг иккинчи (II) қисми бошқа тарихий асослардан келиб чиққан. Руф қайд этган воқеанинг сўнгида Абдалоним тахтни қабул қилади ва воқеа шу ерда ўз ниҳоясига етади. Навоий ҳикоятида эса сюжет давом этади.

Ҳикоятнинг иккинчи қисми генезиси. Навоий тасвирлаган ҳикоятнинг иккинчи (II) қисми яна иккита ички қисмларга ажралади: 1. Искандардан гадонинг тўрт истагини (абადий ҳаёт, қариллиги йўқ йигитлик, туганмас бойлик, ғами йўқ шодлик) бажо келтиришни сўраши эпизоди. 2. Искандарнинг ҳиммат бобида гадо ўзидан устун эканини тан олиши, уялиши ва у ҳам тақдир измида эканини айтиб ўзини оқлаши, охир-оқибат гадонинг шоҳликни қабул қилмаслиги эпизоди. Изланишлар шуни кўрсатдики, Навоий тасвирлаган ҳикоятнинг мазкур қисмлари замирида Александр Македонскийнинг Ҳиндистонда браҳманлар – гимнософистлар билан тарихий учрашуви, суҳбатлари ётади.

Мазкур воқеа тарихий асосларга эга бўлиб, антик давр тарихчиларидан Мегасфен браҳманларнинг турмуш тарзи, ахлоқи ва қарашлари ҳақида ёзади [1, п. 97 – 105]. Александр

брахманларнинг улуғи бўлган Манданисни хузурига чорлайди, келса, тухфалар бериши, йўкса, жазолашни ваъда қилади, лекин Манданис бормайди, чунки у Александрни Зевснинг ўғли деб ҳисобламас ва нафсини ҳеч нима билан кондира олмайдиган одамнинг бирорта совғасини хоҳламас эди. У айтадики, агар тирик бўлса, ҳинд ерларидаги мевалар унга кифоя, агар ўлдирилса, оғир ҳамроҳи, қариган танасидан озод бўлади ва янги ҳаётга эришади. Александр ҳинд донишмандининг бу фикрларига қойил қолиб, уни жазолашдан воз кечади [1, п. 106 – 107]. Александр ва брахманлар ўртасидаги бу мулоқотни Арриан ҳам худди шундай тасвирлаган [2, с. 213]. Лекин Мегасфен ва Арриан Александрнинг брахманларга берган ўнта саволини қайд этган эмас. Биз мазкур савол-жавоб эпизодини қадимги тарихий манбалардан бўлган Плутархнинг “Александр” асарида учратамиз [9, 80 – 81-б.]. Плутарх қайд этган Александр ва брахманлар савол-жавоби акс этган эпизод кейинчалик “Александр ва Негев оқсоқоллари (донишмандлари)” тарзида Талмуд адабиётида оммалашган, мафкуравий қайта ишланган [11, п. 453 – 454]. Антик тарихдаги Александр ва брахманлар савол-жавоби лавҳаси тарихий манбалардан Псевдо-Каллисфеннинг сурёний версиясига ҳам кўчиб ўтди ва қайта ишланди. Псевдо-Каллисфендаги қайта ишлаш, асосан, эпизоднинг сўнгида содир бўлган, яъни файласуфлар ўнта саволга жавоб бергач, Александр уларга миннатдорчилик ифодаси сифатида “хоҳлаган нарсангизни сўранг, мен сизга бераман” дейди. Мана шу нуқтадан кейинги суҳбат тарихий манбаларда учрамайди. Мегасфен, Арриан, Плутарх ва Талмудда воқеа Александрнинг ё брахман фикрларидан, ё брахманларнинг саволларга жавобидан ҳайратланиши ва уларга совғалар бериб, озод қилиши билан тугайди. Бундай яқун Александр ва брахманлар учрашуви тасвирланган турли версиялар ўртасидаги умумийлик, ўзаро уйғунликни ҳам кўрсатади. Бироқ уларда айнан Псевдо-Каллисфенда қайд этилган яқунни кўрмаймиз, Псевдо-Каллисфенда воқеанинг сўнгида инсоний ожизлик, буюкликка даъвогар шохнинг оддий одам томонидан мот қилиниши, ўлим ва абадийлик мотивларини ифодалашга уруниш мавжуд. Бу “Искандар ва гадо” ҳикоятнинг иккинчи қисмига Александр ва брахманлар суҳбатининг Псевдо-Каллисфенда қайд этилган версияси трансформация бўлган, деган қарашимизни тасдиқлайди.

Псевдо-Каллисфенда Александр Порусни енгганидан сўнг Ратнирон деган жойда горларда истикомат килувчи ялонгоч донишмандлар – брахманлар (гимнософистлар¹)га карши жанг килиш учун борган эпизоди мавжуд [12, п. 92 – 93]. Мазкур эпизод кейинг давр искандарномаларида кўплаб ўзгаришларга учраган. Псевдо-Каллисфенда тасвирланган Александр ва брахманлар воқеаси ҳамда Талмуддаги “Александр ва жануб оксоколлари” сюжети ҳам ўхшаш бўлиб, генезисига кўр бир манабага алоқадор. Шарк адабиётида, дастлаб, Фирдавсий достонида эпизод батафсил тасвирланган [6, с. 95 – 101].

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, “Александр ва брахманлар” воқеаси Навоий достонига икки кўринишда таъсир кўрсатган:

1. Навоий “Садди Искандарий”да ўз фикрларини тўрт йўналиш: саргузашт, мулоҳаза, ҳикоят, хикмат (савол-жавоблар)да ифодалаган. Тўрт йўналишнинг охиргиси бўлган хикматларда фақат фалсафий савол-жавоблар баён килинган. Ғарбда ҳам, Шаркда ҳам Искандар мавзусининг ажралмас қисмига айланган ва жуда кенг оммалашган фалсафий савол-жавоб детали ёки ушбу мотивнинг Навоий томонидан тасвирланмай қолиши ёки ундан беҳабар бўлишини тасаввур этиш қийин. Бизнингча, Навоий ушбу эпизодлардан яхши хабардор бўлган ва ҳамсанавис салафларидан фарқли равишда уларни алоҳида йўналиш – фалсафий муҳокама(ҳикмат)лар тарзида тасвирлашга қарор қилган ва Искандар мавзусига алоқадор барча фалсафий савол-жавоблар ушбу йўналишга сингдириб юборилган. Навоий достонидан Искандарнинг саволларига, асосан, Арасту томонидан жавоб берилиши ҳам у қадар мантиқсиз эмас. Қолаверса, шарк муаррихлари, адиблари Александр томонидан берилган саволларга Арасту берган жавоблар тўпланган рисола мавжуд бўлгани ҳақида ёзишади. Жумладан, Беруний «Ҳиндистон» асарида Арастунинг брахманлар берган саволларга қайтарган жавоблари тўпланган рисоладан бир неча иқтибос ҳам келтиради [4, 105-, 184-б.]. Бундан ташқари, 900дан ортиқ турли фанларга оид саволларга берилган жавоблар тўпланган (савол-жавоб тарзида тузилган), Аристотелга нисбат берилувчи “Проблемс” номли асар мавжуд. Асар савол ва жавоблардан иборат. Бизнингча, Александр ва Арастуга оид бундай

¹ Gimnosofistlar (yunoncha, "yalang'och faylasuflar") – ma'naviy takomil yo'lida badanni xalaqit beradigan keraksiz tashvish sifatida ko'ruvchi, kiyimga e'tiborsiz hind asket-faylasuflarining yunoncha nomi.

ходисалар, қолаверса, Навоийнинг ижодий мақсади туфайли “Сади Исқандарий”да алоҳида йўналиш – фалсафий савол-жавоблар лinyaси пайдо бўлган.

2. “Александр ва брахманлар” воқеасининг Псевдо-Каллисфенда учровчи версияси айнан “Сади Исқандарий”даги “Шоҳ ва гадо” ҳикоясига трансформация бўлган. Псевдо-Каллисфенда баён қилинган Александр ва брахманлар воқеасига онд асосий тафсилотлар қуйидагича:

“Александр брахманлар истиқомат қиладиган жойга келиб, уларнинг тоғ ковакларида, аёллари ва болалари текисликда яшашини кўради. Улар орасида шундай (ўнта) савол-жавоб бўлиб ўтади: – Бу ерда қабрларингиз йўқми? – Биз яшайдиган жой бизнинг уйимиз ва қабримиз ҳамдир; шу ерда ётамиз ва танамизни доим унга дафн этамиз, шунда машғулотлар-у таълимимиз бу дунёда, ҳаётимиз давомийлиги у дунёда абадий бўлиши мумкин. – Қайси эркаклар кўпроқ, ўлигимиз ё тиригимиз?... Александр ушбу саволларни бериб бўлгач, уларга деди: “Нимани хоҳласангиз, дархол сўранг, мен сизга бераман”. Брахманлар: “Биз сендан ўлимсизлик (абадийлик)ни сўраймиз”, дедилар. Александр: “Мен ўлимсизлик устидан ҳукмрон эмасман, чунки ўзим ўлувчиман”. Брахманлар: “Модомики ўлар экансиз, бу урушлар ва жангларни нима учун қиляпсиз? Бутун дунёни эгаллаб олганингизда уни қаерга ҳам олиб борардингиз? Сиз ўлувчи бўлганингиз учун барибир бошқаларда қоладику?!”, дедилар. Александр шундай деди: “Буларнинг бари тақдир туфайли ва фалакнинг иродаси билан содир бўлади... агар ҳамма бир хил фикрласа ва бир хил бўлса, бутун дунё сахро ва ишловсиз бўлар эди; ҳеч ким денгизда кемаларда сузиб юрмасди, ерга ишлов бермасди... Ҳар биримиз бирон нарсани талон-тарож қилсак, уни яна бировга қолдирамиз ҳамда яланғоч ва ҳеч вақосиз кетамиз” [12, п. 92 – 94].

Псевдо-Каллисфенда қайд этилган “Александр ва брахманлар” воқеасининг асосий тафсилотлари мана шулардан иборат. Дикқат қилинса, Псевдо-Каллисфендаги ушбу воқеа Навоий тасвирлаган “Исқандар ва гадо” ҳикояти билан асос параллелларга эга. Уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

- 1) шоҳ донишман(лар) билан учрашади;
- 2) шоҳ ва донишманд(лар) ўртасида савол-жавоб бўлиб ўтади;
- 3) донишманд оқиллиги билан шоҳни хайратда қолдиради;

- 4) шоҳ унга нимадир таклиф этади ёки ундан истагини сўрайди;
- 5) донишманд у бажара олмайдиган истак(ни шарт сифатида) айтади;
- 6) шоҳ бажара олмаслигини билдиради;
- 7) донишманд бу учун шоҳни маломат килади;
- 8) шоҳ ўз ожизлиги, ҳукмдорлигини тақдир воситасида оклайди.

Мана шу саккиз асос Псевдо-Каллисфендаги эпизод ва Навоий тасвирлаган ҳикоятда такрорланган, бу ҳолат уларнинг генетик алоқадорлигини тасдиқлайди. Айни ҳолат Псевдо-Каллисфендаги ушбу эпизоднинг шарқдаги Искандар қиссалари, жумладан, “Садди Искандарий”га бевосита ёки билвосита трансформацияси ҳақида сўз юритиш мумкинлигини ҳам англатади. Юқорида кўрсатилган саккиз умумий асослардан дастлабки тўрттаси “Искандар ва гадо” ҳикоятининг дастлабки қисмига, қолган тўрттаси ҳикоятнинг иккинчи қисмига тааллуқли. “Александр ва браҳманлар суҳбати”, бизнингча, “Искандар ва гадо” ҳикоятининг кўпроқ иккинчи қисмига асос бўлган.

Биз бу ўринда фақат бешинчи (5) параллелга эътибор каратамиз, чунки шу асос ҳам алоҳида келиб чиқиш тарихига эга. Псевдо-Каллисфенда браҳманлар Александрдан фақат ўлимсизлик (абადийлик)ни сўрайдилар. Навоийда эса гадо Искандарга тўрт нарса: абადий ҳаёт, қариллиги йўқ йигитлик, туганмас бойлик ва ғами йўқ шодлик хоҳлашини айтади. Каллисфендаги “абадий ҳаёт” ҳақидаги истак Навоийда ҳам айнан сақланиб қолган, фақат у янада ривожлантирилган ва унинг қаторига яна шу мазмундаги учта янги истак қўшилган.

Шу ўринда мазкур “янги уч истак” Навоий тасвирлаган ҳикоятга қаердан қўшилган, булар шарқлик ижодкорларнинг ихтироларими, деган саволлар пайдо бўлиши табиий. Бизнингча, Александр ва браҳманлар учрашувида браҳманлар томонидан айтилган битта истакнинг кейинчалик тўртта истакка айланиши жараёни ҳам антик юнон манбаларига бориб тақалади. Юқорида “Садди Искандарий”даги ушбу ҳикоят шарқда ҳикмат адабиёти ва пандномалар таъсирида жиддий трансформацияга учраганини айтган эдик. Бу ҳикоятнинг мазкур нуқатасига ҳам тааллуқли. Навоий тасвирлаган ҳикоятдаги гадонинг тўрт истаги ҳикмат

алабнётининг машхур намунаси бўлган, юнон файласуфларининг хикматли сўзлари таржимони Мубашшир ибн Фотикнинг (1019 – 1097) “Мухтор ул-хикам” асарида Арастунинг фалсафий ўғитлари сифатида қайд этилган: *туганмас бойлик, сўнгсиз ҳаёт, завол билмас ҳукмронлик ва ўзгармас абадиёт* талаб эт [5, 364-с.]. Бизнингча, кэйинчалик мана шундай тўрт истак ва бош чаноғига доир фикрлар кўшилиб, “Садди Искандарий”даги ҳикоят юзага келган. Эътиборлиси, Навоий нисбатан қадимийроқ бўлган тўрт шартга асосланган ҳикоятни танлаб олган, фақат Фотикнинг “Мухтор ул-хикам”идаги тўрт шартдан бири бўлган “завол билмас ҳукмронлик” Навоийга келиб “ғами йўқ шодлик” билан алмашган. Ҳикоятдаги тўрт истакни қайта ишлаш жараёни Навоий замонида ҳам давом этган. Масалан, “Равзат ус-сафо”да худди шу сюжет бор, аммо бунда Искандарга олти шарт қўйилади [7, с. 663]. Мирхонда “маҳбуби бемакруҳ” ва “бузилмас сиҳат” ҳақидаги янги иккита шарт ҳам қўшилган. Шу тариқа, аслида, ихчам шакл ва мазмунга эга бўлган сюжет даврлар ўтиши билан ҳам шаклан, ҳам мазмунан трансформацияга учраб яшаб қолаверган.

Хулоса шуки, Навоийнинг серкатлам ижоди генетик таҳлил учун бой манба бўла олади. Мутафаккирнинг, айниқса, тарихий мавзудаги асарлари ўзининг генезиси, қадимий сарчашмалари ва тадрижий такомилли билан диққатга сазовор. Айтиш мумкинки, Навоий ижоди барҳаётлигининг асосий сабабларидан бири ҳам унинг қадимий асосларга таянишидир. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонида тасвирлаган “Искандар ва гадо” ҳикояти ушбу дoston ва муаллиф дунёқарашларини англашда муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ҳикоят орқали Навоийнинг шоҳ ва гадо муносабати, ҳиммат ва фақр каби масалаларга оид қарашларини тушуниш мумкин. Биз мақолада “Искандар ва гадо” ҳикояти Навоий тасвирлаган шаклга келгунга қадар қандай йўлни босиб ўтди, унинг генезиси қаерда, унда қандай мафкуравий эврилишлар юз берди, ушбу ҳикоят трансформацияси ва янгиланиши жараёнида Алишер Навоийнинг ўрни қандай эди, деган саволларга жавоб беришга ҳаракат қилдик. Биз масаланинг мана шу томонларига кўпроқ эътибор қаратдик.

Навоий тасвирлаган ҳикоят икки катта қисмга, улар ҳам ўз навбатида иккитадан кичик қисмларга ажралади, бизнингча, мана шу қисмлар ва деталларнинг кўшилишидан “Искандар ва гадо”

хикоятининг Навоий тасвирлаган варианты ҳосил бўлган ҳамда бу қисмларнинг ҳар бири ўз генезисига эга. Изланишлар шуни кўрсатдики, ушбу хикоят ва қисмларининг аксарияти генезисига кўра антик даврда Александр Македонский билан боғлиқ ҳолда яратилган асарларга бориб тақалади. Бироқ уларнинг яхлит хикоя шаклида шаклланиши, Навоий тасвирлаган композицияга келиши ва ислом таълимоти ғоялари тарғибига йўналтирилишида кўпроқ шарқлик ижодкорлар муҳим рол ўйнаган. Биз Навоий ушбу хикоятни Александр билан боғлиқ юқоридаги қадимий манбалар асосида тасвирлаган демокчи эмасмиз. Бизнингча, исталган адабий материал, жумладан, ушбу хикоятнинг тарихий асосларини текшириш, уларни билиш тарихий материалнинг бадиий трансформациясини тушуниш ва мустаҳкам илмий хулосалар чиқаришга замин яратади.

“Искандар ва гадо” хикоятининг генезиси ва такомилига Навоий кўшган ҳисса, Навоийнинг мазкур хикоятга оид мавжуд анъана доирасидаги оригиналлиги ҳақида гапирганда тафсилотлардаги янгиланиш, бадиий мантикнинг кучлилиги, хикоятнинг тасаввуфий талқини: шоҳ ва гадо зиддияти, химмат ва фақр маслағи тасвири эътибор марказида бўлиши керак. Навоийнинг ижодий ўзига хослиги мана шу асосларда баҳолансагина, объектив ва мустаҳкам хулосаларга келиш мумкин.

Адабиётлар

1. Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian. A Translation of the Fragments of the Indika of Megasthenes Collected by Dr. Schwanbeck, and of the First Part of the Indika of Arrian, by J. W. McCrindle, M.A. – London: TRUBNER & Co, 1877.
2. Арриан, Флавий. Поход Александра. Перевод с древнегреческого М.Е. Сергеевко. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962.
3. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965.
4. Беруний Абу Райхон. Ҳиндистон. Асарлар. Беш томлик. Т.2. – Тошкент: Фан, 1965.
5. Fâtik Mübeşşir ibn. Muhtaru'l-hikem ve mehasinu'l-kelim. Çeviren: O.Güman. – İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

6. Фирдавсӣ, А. Шохнома: Иборат аз IX чилд. Чилди VII. Таҳияи К. Айни, З. Ахрорӣ, Б. Сирус. Ҳайати таҳ.: М. Осимӣ, К. Айни, З. Ахрорӣ, А. Маниёзов ва диг.: – Душанбе: Адиб, 1989.
7. پیروز، ۱۳۳۸. رانمیرخواند محمد بن خاوندشاه. روضت الصفا. ج. ۱. – ت:
8. Navoiy Alisher. Saddi Iskandariy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
9. Плутарх. Сайланма. Искандар Мақдунли. Таржимонлар Зоҳир Аълам ва Урфон Отажон. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2006.
10. Руф Квинт Курций. История Александра Македонского. С приложением сочинений Диодора, Юстина, Плутарха об Александре / Отв. редактор А. А. Вигасин. — Москва: Изд-во МГУ, 1993.
11. Steinsaltz Adin Even-Israel. Koren Talmud Bavli. The Noé Edition. Volume 9: Tractate Tamid (32a). – Jerusalem: Koren, 2019.
12. The History of Alexander the Great. Being the Syriac Version of the Pseudo-Callisthenes. Edited from five manuscripts with an english translation and notes by Ernest A. Wallis Budge M.A. – Cambridge: At the university press, 1889.
13. Юстин Марк Юниан. Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae» / Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комментарии К. В. Вержбицкого, М. М. Холода; Вст. ст.к. К. Зельина. – СПб.: Издательство С.–Петербургского университета, 2005.
14. Ғаззолий Имом Муҳаммад. Насихат ул-мулук. – Техрон: Мажлис, 1317 (х.).

Мунира ХУДОЁРОВА

НАВОИЙНИНГ НАСРИЙ АСАРЛАРИДА ҚИТЪА ЖАНРИНИНГ ЎРНИ

Алишер Навоийнинг насрий асарларида ҳам қитъанинг гўзал намуналари мавжуд. Жумладан, “Муншаот”га 2 та, “Муҳокамат ул-лугатайн”га 2 та, “Маҳбуб ул-қулуб” асарига 29 та қитъа киритилган. Насрий асарлардаги қитъалар тасвирланаётган воқеа-ходиса, таърифланаётган тарихий шахсга улуғ шоирнинг муносабатини ифодалашига кўра, “Ҳазойин ул-маоний” куллиётидан ўрин олган қитъалардан сезиларли даражада фарқ қилади. Улар